

UNIVERSITATEA DE MEDICINĂ, FARMACIE, ȘTIINȚE ȘI TEHNOLOGIE
« GEORGE EMIL PALADE » DIN TÂRGU MUREȘ
ȘCOALA DOCTORALĂ DE LITERE, ȘTIINȚE UMANISTE ȘI APLICATE
DOMENIUL : FILOLOGIE /

TEZĂ DE DOCTORAT

Doctorand:

Catinca Oncescu

Conducător științific:

Conf. univ. dr. Dumitru – Mircea Buda

Prof. univ. dr. Iulian Boldea

TÂRGU MUREȘ

2024

**UNIVERSITATEA DE MEDICINĂ, FARMACIE, ȘTIINȚE ȘI TEHNOLOGIE
« GEORGE EMIL PALADE » DIN TÂRGU MUREȘ**

**ȘCOALA DOCTORALĂ DE LITERE, ȘTIINȚE UMANISTE ȘI APLICATE
DOMENIUL : FILOLOGIE**

**ROMANIAN WRITERS OF JEWISH ORIGIN IN THE 20TH
CENTURY LITERATURE**

REZUMAT

Doctorand:

Catincea Oncescu

Conducător științific:

Conf. univ. dr. Dumitru – Mircea Buda

Prof. univ. dr. Iulian Boldea

TÂRGU MUREȘ

2024

Teza noastră intitulată *Romanian Writers of Jewish Origin in the 20th Century Literature* (*Scriitori români de origine evreiască în literatura secolului XX*) se dorește a fi în primul rând o prezentare a moștenirii iudaice în literatura română, un studiu amplu a ceea ce a însemnat să fii evreu și scriitor în cel mai sângeros secol al epocii moderne, un secol marcat de doctrine totalitare și războaie mondiale.

Deși s-au scris mii de pagini pe această temă, lucrarea de față aduce o nouă perspectivă, mai puțin explorată, urmărind ascensiunea antisemitismului în România, trăirile personale și literare ale unor scriitori interbelici de origine iudaică, trauma și sindromul de stres posttraumatic al unor scriitori supraviețuitori ai Holocaustului, exilul exterior și înstrăinarea interioară transpuse în pagini mărturie.

Punctele forte ale tezei noastre sunt, în primul rând, analizarea și sintetizarea unui volum mare de documente, aparținând unor domenii diferite: istorie, critică literară, filosofie, istoria religiilor, psihologie și chiar psihiatrie. Mai mult decât atât, am reușit integrarea acestor domenii variate într-o teză de literatură. Apoi, această teză este una dintre primele încercări de explorare din perspectiva sindromului posttraumatic a lucrărilor unor scriitori de origine iudaică. O atenție deosebită am acordat-o vocii femeilor evreice, studiile anterioare axate pe literatura scrisă de femeile de origine iudaică din literatura română neglijând acest aspect. În plus, am trecut la analiza unor scriitori și a unor opere mai puțin cunoscute, dar de o adevărată valoare literară și istorică (Ury Benador – *Ghetto veac XX*, Eva Heyman – *Am trăit atât de puțin*, Emil Dorian – *Jurnal din vremuri de prigoană: 1937 – 1944*). Nu în ultimul rând, renunțând complet la barierele stereotipurilor adânc înrădăcinate în mentalul colectiv în ceea ce privește evreii, ne-am aplecat mai degrabă asupra tipurilor de scriitori, tipuri pe care le-am dezvoltat noi după analiza materialului.

De obicei, cercetătorii s-au aplecat asupra unor aspecte dispartate: istorie, literatură, filosofie, cultură, etc. Intenția noastră a fost de a uni aceste multiple perspective, pentru că scriitorul evreu al secolului XX nu poate fi separat de istoria pe care a trăit-o. Teza nu are o tentă moralizatoare, deși mulți dintre scriitorii analizați mărturisesc fie în operele lor, fie în diverse interviuri că intenția lor a fost de a scăpa din infern și de a trage un semnal de alarmă astfel încât asemenea fapte să nu se mai repete. Nu toți sunt scriitori profesioniști, unii sunt produsul Istoriei în cel mai dramatic moment al său, dar acest lucru nu minimalizează contribuția lor literară. Scopul unei astfel de demers multidisciplinar este de a scoate la lumină legăturile complexe pe care literatura le are cu alte domenii, unele chiar din afara științelor umaniste.

Diseminarea rezultatelor cercetării legate de teza noastră a fost materializată în publicații în reviste științifice sau volume colective. Astfel, în volumul *Reading Multiculturalism. Human and*

Social Perspectives. Literature a apărut articolul *Nationalism and Anti – Semitism in Modern Romanian Culture*), în volumul colectiv *Culture in Globalization: Identities and Nations Connected. Literature (Double identity or non-identity: Mihail Sebastian: For 2000 Years)*, alte articole apărând în revista *International Romanian Humanities Journal* (*Elie Wiesel – Memory Does Not Forgive: Night, Behind the Wires: Gisella Perl's Story, The Man of Paradoxes: Mihail Sebastian*).

Structurată în patru capitole și o concluzie, lucrarea va urmări îndeaproape poveștile de viață transpuse în pagini de literatură – confesiune a zece scriitori pe care noi i-am considerat reprezentativi pentru tema aleasă: Mihail Sebastian (*Jurnal, De două mii de ani*), Emil Dorian (*Jurnal din vremuri de prigoană 1937 - 1944*), Maria Banuș (*Însemnările mele 1927 – 1944; Însemnările mele 1945 – 1999*), Eva Heyman (*Am trăit atât de puțin*), Elie Wiesel (*Noaptea*), Norman Manea (*Întoarcerea huliganului, Anii de ucenicie ai lui August Prostul, Despre Clovni. Dictatorul și Artistul*), Nina Cassian (*Memoria ca zestre – Memory As Dowry*), Miklos Nyiszli (*Am fost medic la Auschwitz -*), Gisella Perl (*Am fost doctoriță la Auschwitz*), Ana Novac (*Frumoasele zile ale tinereții mele*). Fiecare dorește să transmită într-un mod personal, emoțional și intelectual degradarea unei lumi patriarhale, intensitatea terorii și pierderea oricărei posibilități de a trăi o viață fericită.

Primul capitol intitulat *Terminologie și concepte* este împărțit în șapte subcapitole, fiecare dintre acestea urmărind să clarifice termenii generali precum și contextul istoric și literar în care acești scriitori au creat.

Primul subcapitol analizează cele trei doctrine letale care au marcat secolul XX: nazismul, fascismul și comunismul. Este importantă înțelegerea punctelor comune acestor doctrine, precum și liniile ce le despart, pentru că ele și-au pus amprenta într-un mod iremediabil asupra destinului scriitorilor analizați.

Apoi, analiza noastră se mută către definirea diverșilor termeni utilizați pentru desemnarea distrugerii evreilor, un fenomen atât de complex și de radical încât chiar și definirea lui a creat o polemică. Termenul de Holocaust este cel folosit de majoritatea cercetătorilor, deși cercetătorii israelieni și cei francezi îl preferă pe cel de Shoah.

Subcapitolul următor urmărește ascensiunea antisemitismului în Europa modernă, un fenomen analizat de numeroși cercetători, Raoul Hilberg fiind cel care remarca că nașiștii au construit pe lunga istorie a antisemitismului european, ducând la bun sfârșit ceva existent. În anii '20' și '30 ai secolului al XX-lea, Europa cunoaște un val agresiv de naționalism antisemit care va culmina în anii celui de Al Doilea Război Mondial cu Soluția Finală a lagărelor naziste. Antisemitismul interbelic va căuta să limiteze activitățile evreilor și să marginalizeze acest grup în țărilor lor. O dată cu ascensiunea lui

Adolf Hitler la putere, antisemitismul rasial devine ideologia oficială a Germaniei naziste și politică de stat.

Dar, este greșit să limităm antisemitismul la secolul XX și la Germania. Antisemitismul însoțește dezvoltarea Europei din cele mai vechi timpuri. Imaginea evreilor ca fiind ucigașii lui Iisus, neadoptarea creștinismului de către ei au condus la suspiciune și ură. De multe ori erau portretizați ca fiind urmașii Diavolului și acuzați de crime împotriva copiilor creștini. Uciderea lui Iisus nu este văzută doar ca o crimă imensă, ci este prezentată de-a lungul secolelor ca o poveste a unei trădări – o trădare pentru bani. Mesajul transmis este foarte clar: evreul este lacom și trădător, conspirând în spatele binefăcătorului lui.

Am analizat și am evidențiat diferența dintre antisemitismul medieval (de natură religioasă) și cel modern (bazat pe considerente economice și rasiale, precum și pe interpretarea greșită a unor lucrări precum *Eseu asupra inegalității raselor umane*). Paradoxal, în discursurile naziste și naționaliste ale vremii evreul devine și comunist și capitalist.

Antisemitismul modern se deosebește de cel creștin prin faptul că oferă o bază rasială, nu una teologică. El apare ca urmare a sentimentului naționalist care se remarcă tot mai mult după 1848, și care se pronunță împotriva unor grupuri cu o cultură aparte, separată pe care o practică alături de cultura statului în care trăiesc.

Trecând de la general la particular, am analizat în profunzime evoluția antisemitismului în cultura română, situația comunității evreiești de la formarea statului român modern, apoi în perioada României Mari, a regimului fascist, dar și situația acestei comunități atât de greu încercate în perioada comunistă. Este o pagină de istorie mai puțin cunoscută și prea puțin asumată. Ne-am oprit cu precădere asupra unor articole și ieșiri publice ale unor scriitori și politicieni precum Mihail Kogălniceanu, Vasile Alecsandri sau Mihai Eminescu. Am acordat o mai mare atenție antisemitismului lui A. C. Cuza și a Mișcării Legionare. De asemenea am subliniat caracterul unic al antisemitismului românesc, care spre deosebire de cel nazist, bazat pe rasă, are o componentă mistică și naționalistă. Am urmărit comunitatea evreiască și în timpul regimului comunist și fenomenul exilului văzut ca fiind singura formă de evadare dintr-un alt lagăr totalitar.

Oameni de cultură de marcă ai perioadei interbelice au văzut în Mișcarea Legionară promisiunea atrăgătoare a unei mișcări naționale. Tânăra generație de filosofi și învățați, dezamăgită de neîndeplinirea speranțelor făurite o dată cu nașterea României Mari, de problemele nerezolvate de Rege, s-a îndreptat spre Mișcarea Legionară, în scopul găsirii reînvierii naționale. Acești gânditori, printre care se numără Nae Ionescu, Cioran, Noica, Eliade, au adoptat un limbaj antisemit radical.

În perioada 1940 – 1942 România adoptă peste 100 de legi și decrete antisemite. Evreii sunt eliminați din asociațiile profesionale și din universități. Vor urma pogromurile din Iași (1941), București (1941) și deportările către Transnistria.

Comisia pentru studierea Holocaustului în România a stabilit în raportul final că, în ciuda adâncului antisemitism manifestat de Garda de Fier, această mișcare fusese interzisă în momentul în care majoritatea crimelor au avut loc. Responsabilitatea directă pentru Holocaustul din România aparține exclusiv statului român condus de Antonescu.

Totuși, sfârșitul războiului nu a însemnat și sfârșitul antisemitismului. Deși antisemitismul anilor fasciști este îndelung discutat, comunitatea evreiască a trecut prin clipe dificile și în perioada dictaturii comuniste, iar acest aspect nu poate fi neglijat, cu atât mai mult cu cât vorbim de lucrările unor scriitori care au trăit în ambele regimuri, fiecare dintre aceste regimuri discriminându-i într-un fel sau altul.

Ultimul subcapitol ne apropie tot mai mult de scopul tezei, lăsând în urmă contextul istoric și apropiindu-ne de literatură, făcând o delimitare clară între stereotipuri și tipologii. Analiza noastră abandonează linia stereotipurilor, magistral prezentate de Andrei Oișteanu, îndreptându-se spre tipuri, spre acele aspecte care îi unesc pe acești scriitori sau mai bine zis care îi caracterizează mai puternic. Nu există granițe clare între tipuri, principalul liant fiind apartenența lor iudaică. Teza urmărește de fapt prin scriitorii și lucrările cercetate tragedia colectivă a unei comunități. Trăind aproximativ aceleași evenimente, fiecare din scriitorii menționați au avut un răspuns personal. Fiecare a trebuit să se definească și să se redefină permanent în raport cu propriul sine și cu sinele impus forțat din exterior. Pe de o parte avem lumea individului, cu vise, prietenii, iubiri și speranțe, pe de altă parte avem lumea evreului, marginalizat, bătut torturat, exilat.

Marginalizați, expulzați, supuși pogromurilor, fără o țară proprie până la crearea statului Israel, ceea ce i-a unit pe evrei a fost religia, deși nu toți erau practicanți, unii fiind asimilați și complet integrați în societățile în care trăiau, alții rămânând izolați în comunități marginale, vorbind limba proprie. Propaganda nazistă se va folosi tocmai de imaginea stereotipică a evreului cocoșat, cu nasul coroiat, cu o pungă de bani, murdar și leneș.

Dar, în timp ce stereotipurile pun accent pe aspectele caricaturizate și îngorșate până la grotesc, având astfel o conotație negativă, tipurile sunt mai neutre, subliniind mai degrabă caracteristicile unui grup, fie ele pozitive sau negative, fără a le îngroșa în vreun fel. În selecția și analiza scriitorilor români de origine evreiască din literatura română a secolului XX ne-am oprit asupra unor tipuri care s-au născut din analiza profundă a omului, artistului și evreului asimilat sau nu. Aceste patru tipuri sunt:

cronicarul – acest martor și actor al tragediei (naiv, dar nu incapabil de a înțelege și reda, în cazul lui Sebastian și a Evei Heyman, realist în cazul lui Dorian sau a Anei Novac); supraviețuitorul (Wiesel, Nyiszli, Perl, Manea) – care permanent încearcă să răspundă la întrebarea *De ce eu am supraviețuit?*; exilatul (Manea, Banuș, Cassian) – eternul „celălalt”; comunistul (Cassian, Banuș) – până la înțelegerea limitelor comunismului. Din start trebuie să precizăm că pot exista și alte tipuri, granițele nu sunt clare, același scriitor putând fi încadrat în mai multe tipologii. Ceea ce îi unește este eterna lor căutare a unei identități care să le ofere o stabilitate nicicând regăsită, din păcate.

Al doilea capitol, *O lume în derivă*, prezintă distrugerea morală a unei lumi patriarhale, așa cum a fost ea văzută de contemporani. Reprezentative sunt în acest caz lucrările lui Mihail Sebastian (*Jurnal*), Emil Dorian (*Jurnal din vremuri de prigoană 1937 - 1944*), precum și cele ale Mariei Banuș (*Însemnările mele*) și a Evei Heyman (*Am trăit atât de puțin*). Oameni în primul rând, evrei prin descendență, acești scriitori ne creionează un univers al distrugerii treptate al unei comunități într-o lume complet schimbată.

Într-un prim subcapitol am defenit jurnalul ca specie literară, încercând să explicăm dacă este o realitate ficționalizată sau un document istoric. Istoria este omniprezentă în lucrile acestor scriitori, fiind o realitate care îi modelează permanent. Jurnalul aparține unei zone gri, a unei zone de *no man's land*, fiind pe de o parte cea mai subiectivă formă de exprimare a unui scriitor, pe de altă parte prezentând o epocă, o viață, fără filtrele rigide ale unui curent literar. Comparând jurnalul cu literatura memorialistică sau cu autobiografia, am concluzionat că jurnalul, deși este cea mai subiectivă formă de exprimare, este de asemenea cea mai sinceră și dovedește cea mai mare autenticitate. Din jurnal ni se desprinde nu doar scriitorul, dar și omul și epoca, jurnalul fiind astfel o cronică a evenimentelor, confident și prieten al celui care scrie, dialog și tăcere. Cele patru jurnale analizate în acest capitol prezintă teme precum situația evreilor, dubla identitate, viața într-o lume fără repere morale, reprezentând totodată mai mult decât pagini de literatură și ridicându-se la statutul de documente istorice. Toate cele patru spun o poveste: povestea evreilor din România anilor 1930 și 1940. Ajungem să înțelegem epoca și să vedem tragedia evreilor direct de la cei care au trăit evenimentele. Din aceste jurnale imaginea epocii și a omului devine completă: istoricul va folosi datele istorice, criticul literar observând scriitorul și scriitura.

Jurnalul lui Mihail Sebastian este fără îndoială cel mai valoros din punct de vedere literar. Mihail Sebastian a avut un destin paradoxal: un om rațional, a trăit în cea mai irațională perioadă a epocii moderne; apoi scriitorul de succes Mihail Sebastian va fi redus la evreul Iosif Hechter de toți cei pe care i-a considerat prieteni și chiar mentori. Din *Jurnal* ni se desprinde imaginea scriitorului, a

evreului, într-un cuvânt imaginea *omului* Mihail Sebastian. De asemenea, avem una dintre cele mai realiste imagini ale societății române marcate de un profund antisemitism. Ca mulți alți evrei, el a fost crescut în spiritul tradițiilor românești, acasă vorbindu-se limba română, dar într-un mod ironic evenimentele de pe scena politică îi vor limita, brutal, accesul la valorile neamului. Existența lui identitară va pendula permanent între Mihail Sebastian și Iosif Hechter, de aici și tragismul său. Totuși, această dualitate culturală și identitară va da amprenta specifică scriiturii sale, fiecare lectură a operei literare revelând noi dimensiuni. Într-o Românie complet schimbată, *Jurnalul* lui Mihail Sebastian se dovedește a fi o frescă lucidă și reală a unei lumi în derivă, o lume care și-a pierdut toate standardele de moralitate. *Jurnalul* nu este o lectură facilă. Este complicat, derutant, incredibil, oscilând permanent între personal și universal, între lumea interioară și zbuciumata scenă a istoriei. Această carte se dovedește a fi filmul unei epoci mai puțin cunoscute și puțin asumate istoric ai tulburătorilor ani '30, dar în același timp și pelicula propriilor trăiri într-o lume în care omul este judecat prin prisma descendenței semitice.

Temele abordate de Mihail Sebastian în jurnalul care se întinde pe 700 de pagini sunt variate: muzica, literatura, antisemitismul, iubirea și războiul. Povestitorul este o victimă lucidă care asistă tacit la schimbările de pe scena lumii sale

O lectură complexă, despre frumosul și urâtul din om, despre prietenie și pierderea ei, despre o lume în descompunere, *Jurnalul* caută permanent răspunsul la întrebarea *Cine sunt eu pe marea scenă a istoriei?*. *Jurnalul* devine astfel o carte despre o Românie tulburată, un București boem și agitat aflat sub imperiul mișcării de extremă dreaptă, o lume colorată dominată de mari personalități, evaluări și reevaluări de prietenii, acest jurnal devine o mărturie a unui om care a pierdut jocul cu istoria, dar și cu propriul sine, un om care a căutat să înțeleagă neînțeleșul și care s-a pierdut în acest tumult.

Cartea lui Emil Dorian, *Jurnal din vremuri de prigoană 1937 – 1944*, nu se ridică la valoarea literară a *Jurnalului* lui Sebastian. Cu toate acestea, ne oferă o imagine obiectivă, mai distanțată, a tragediei în desfășurare a evreilor sub imperiul forțelor fasciste de la putere. Dorian înregistrează cu precizia unui istoric sau a unui cameraman, fiecare acțiune îndreptată împotriva evreilor, lege după lege, crimă după crimă. El ne vorbește pe larg despre pogromurile de la Iași și București, precum și despre masacrele din lagărele din Transnistria. În ciuda obiectivității de care dă dovadă, există și o parte profund personală și subiectivă, ca în oricare jurnal, în care Dorian ne prezintă efortul său de a alcătui o antologie de poezie în limba idiș, dar în care ne vorbește și despre trăirile profunde și contradictorii ale unui om care a pierdut totul: cetățenia, casa, meseria, un om șocat de indiferența lumii, dar și de lipsa de reacție a evreilor. Există o întrebare morală pe care autorul ajunge să și-o pună

retoric după una din scenele de cruzime îndreptate împotriva evreilor: într-o lume care a abolit omenia, mai are viața valoare? Din întregul jurnal, dincolo de realitatea redată obiectiv, dar cu o durere acută, izvorăște dilema identitară a lui Dorian, ca și în cazul lui Sebastian: cine este el?: patriotul care a luptat pentru țară sau parazitul care trebuie să dispară.

Emil Dorian schițează două lumi paralele. Astfel, pe de o parte avem discursurile politice naționaliste și politicianiste ale lui Carol al doilea și ale lui Antonescu, pe de altă parte avem realitatea crudă a evreului care își pierde treptat toate drepturile și chiar și demnitatea. Într-un plan avem o viață idilică cu puține restricții, iar în planul paralel avem orori de nedescris suferite de o întreagă comunitate. Dacă *Jurnalul* lui Mihail Sebastian consemnează tragedia colectivă a evreilor în paralel cu trăirile și sentimentele autorului, acestea predominând, medicul și scriitorul Emil Dorian ne oferă o imagine aproape fotografică a sorții unei comunități aflate sub o distrugere trepatată. Textul *Jurnalului* are valoare de document istoric, fiind o oglindă a timpului în care a fost scris.

Pornind de la sinele propriu și surpinzând ipostaze ale sinelui colectiv iudaic, ambii scriitori devin cronicarii activi ai unei lumi patriarhale aflate în distrugere, proiectându-și viața cu trăirile, dramele, visele și suferințele personale pe scena largă a unei lumi în care valorile morale și-au pierdut consistența, o lume transformată de o ideologie nouă, existența personală fiind delimitată de originea iudaică.

Jurnalul Mariei Banuș este unul din cele mai longevive jurnale, acoperind șaptezeci de ani, două regimuri totalitare și exilul, ca traumă și mod de regăsire. Problema evreiască, așa cum apare în prima parte a jurnalului care începe în 1927 și se întinde până în 1947, este văzută dintr-un punct de vedere mult mai personal. Banuș nu vorbește despre masacre sau legi, așa cum au făcut-o Sebastian sau Dorian, ci vorbește despre evreitatea sa, despre femeia evreică Maria Banuș. Este un jurnal sincer, dar mult mai subiectiv, în care drama evreiască este redusă de la nivelul unui popor aflat într-un moment de cumpănă și aproape distrus la nivelul la care este resimțit de individ.

Maria Banuș, o evreică asimilată, o scriitoare în ascensiune, nu poate înțelege brusca ei marginalizare, modul în care începe să fie ocolită. Pentru ea, România este țara căreia simte că îi aparține, iar limba română este patria ei. O țară care se pare că nu o mai dorește. Totuși, nu concepe exilul, oricât de marginalizată ar fi. Se îndreaptă cu convingere spre comunism, crezând cu tărie în idealurile acestuia. Drama ei identitară nu își găsește soluție, dar jurnalul ei ne oferă o imagine aprofundată asupra modului extrem de personal în care antisemitismul anilor fasciști a fost resimțit de un evreu asimilat, îndrăgostit de o țară care a respins-o.

Ultimul jurnal analizat în acest capitol este cel al Evei Heyman, o adolescentă din Oradea, deportată și ulterior ucisă la Auschwitz. Trebuie să remarcăm că la momentul deportării, Oradea era parte a Ungariei, ca urmare a Dictatutului de la Viena, iar deportarea evreilor maghiari a fost ultimul act de mare cruzime a regimului nazist, când în aproximativ patru luni peste 400.000 de evrei maghiari au fost deportați și o mare uciși fără nicio selecție. Din paginile jurnalului care se întinde pe mai puțin de patru luni, ne surprinde imaginea unui oraș transilvănean aflat sub ocupație maghiară.

Jurnalul începe pe 13 februarie 1944, chiar de ziua autoarei și se termină abrupt pe 30 mai 1944, ziua deportării ei. Este jurnalul unei adolescente care ne vorbește de dincolo de moarte despre singura ei vină: aceea de a fi evreică. Scriitoare de conjunctură, din paginile jurnalului ei ne răzbat gândurile unei fete a cărei singură dorință este aceea de a trăi cu orice preț. Jurnalul nu poate fi separat de *Prefața* scrisă de mama Evei, care a supraviețuit, sinucigându-se la 6 ani după eliberarea lagărelor, și de două scrisori: una a bucătăresei și una a guvernantei, ambele remarcând tragedia evreilor dar și tragedia oamenilor mărunți care nu s-au împotrivit măsurilor radicale. Din *Prefața* mamei aflăm despre ultimele clipe ale Evei, despre forța incredibilă a acestui copil aruncat fără voia lui în moarte, pentru că Evei i-a lipsit un lucru de o extremă importanță la Auschwitz: norocul. Cele patru luni ale Micuțului ei Jurnal (după cum chiar ea îl numește), surprind prima iubire, întâmplări obișnuite de la școală, visul ei de a deveni fotoreporter, dar pictează și tabloul antisemitismului din Oradea, precum și viața în ghetou. Istoria nu i-a dat Evei șansa de a deveni fotoreportul faimos care s-a dorit a fi, dar ea totuși devine un reporter prin jurnalul ei, pentru că cuvintele ei ne vorbesc de dincolo de moarte, oferindu-i faima și recunoașterea atât de mult visate.

Patru jurnale...patru povești despre ce a însemnat să fii evreu în anii 1930 și 1940. Acest jurnale nu vorbesc despre Holocaust. Cu excepția Evei Heyman care va face cunoștință cu realitatea cruntă a lagărului morții unde va și pieri, Mihail Sebastian, Emil Dorian și Maria Banuș înregistrează doar situațiile și sentimentele pe care le experimentează pe măsură ce legile împotriva evreilor sunt adoptate, pe măsură ce își pierd drepturile, pe măsură ce sunt marginalizați, suferind o moarte socială care a precedat moartea fizică a milioane de oameni din Europa ocupată.

Al treilea capitol, intitulat *Identitate, memorie și sindrom de stres posttraumatic în lucrările scriitorilor evrei*, analizează în profunzime modul în care identitatea lor iudaică le-a influențat scriitura, dar și modul în care supraviețuitorii lagărelor au transpus tragedia lor în pagini de literatură.

Identitatea joacă un rol esențial în definirea ființei umane, existând mai multe paliere în definirea acestui termen care pare facil la prima vedere. Astfel, în complexitatea vieții umane, putem vorbi de identitate personală, socială, religioasă, lingvistică, națională sau sexuală. Identitatea personală

este dată de specificul fiecărei persoane, de trăsăturile care îl caracterizează și îl diferențiază de ceilalți, de visele și năzuințele lui personale. Identitatea personală este de fapt dată de răspunsul la întrebarea: *Cine sunt eu*. Identitatea etno – culturală pe de altă parte definește sinele în raport cu grupurile de care aparține din punct de vedere cultural, religios, sexual.

În cazul evreilor, lucrurile se complică. Religia este cea care îi reunește, dar și aici avem diferențe pentru că foarte mulți nu erau practicanți. Mulți erau asimilați, mândri de apartenența la o națiune, mulți luptaseră în Primul Război Mondial în cadrul diverselor armate, de aceea valul antisemit care se răspândește în Europa în anii '30 și '40 vor fi resimțite ca un șoc puternic și inexplicabil pentru majoritatea evreilor.

Încercând să definim identitatea evreiască, ne-am oprit asupra a trei definiții. Una este cea care îi aparține lui Esther Benbassa, și anume că suferința este cuvântul cheie în delimitarea identității evreiești. Norman Manea, pe de altă parte, consideră că viața și implicit identitatea evreilor au fost marcate de speranță, pe când Elie Wiesel vorbește de iluzie. Oricare din definiții le-am accepta, punctul convergent rămâne religia care în mod paradoxal a ajutat la o redefinire a identității. Pe de o parte, unii evrei precum Imre Tóth au considerat că nu Dumnezeu a murit la Auschwitz, ci antisemitismul, cel puțin antisemitismul deschis, alții pe de altă parte și-au pus întrebarea unde era Dumnezeu când copiii erau arși în cuptoare.

Dincolo de aceste accepțiuni privind identitatea, am analizat identitatea și din punct de vedere al prizonierului din lagărul morții. Lumea lagărului prezintă un univers aparte, incapabil de înțeles pentru cineva care nu a fost acolo. În lumea lagărului evreul nu mai era o ființă umană, devenea o entitate fără nume, fără haine, fără orice obiect personal, chiar fără păr. Un număr înlocuia numele, o profesie practică, reală sau asumată instantaneu, făcea diferența dintre viață și moarte. Acest lucru este pe deplin în numeroase mărturisiri ale supraviețuitorilor precum Primo Levi, Eddie Jaku, Jean Améry, Elie Wiesel, Miklos Nyiszli. Totuși, într-un univers atât de dezumanizat și dezumanizant, Viktor Frankl sau Eva Mozes-Kor vorbesc de importanța păstrării identității interioare ca formă de autoapărare și supraviețuire. Acest capitol analizează dilemele identitare ale acestor scriitori care încearcă să își găsească locul pe scena unei societăți care le neagă acest drept. Fiecare dintre ei este în primul rând om, intelectual, cu calități și defecte, dar este în același timp și un „huligan”, un inadaptat, hărțuit de remușcări, căutând uneori un Dumnezeu mut la trauma colectivă.

În acest context am analizat lucrările lui Mihail Sebastian, *De două mii de ani* și cea a lui Ury Benador, *Ghetto veac XX*.

Publicat în 1934, romanul *De două mii de ani*, crează o mare polemică, atât prin subiectul abordat cât și mai ales prin prisma *Prefetei* scrise de Nae Ionescu. Romanul nu poate fi scos din contextul istoric în care a fost scris. Este un roman al căutării identității al unui tânăr evreu care caută să găsească răspunsul la întrebarea *Cine sunt eu?* Personajul fără nume întâlnește în căutarea sa o varietate de oameni care își pun amprenta asupra sa: antisemitul declarat, antisemitul naționalist, evreul comunist, evreul zionist, evreul maghiar. Ceea ce remarcă personajul este lipsa de toleranță a fiecăruia, niciunul neputând să accepte argumentele din exteriorul ființei sale. Trăirile eroului sunt antagonice, dominate fiind de luciditate și febră, de misticism și scepticism, de orgoliu și umilință. Lupta și revolta personajului sunt interiorizate, fiind lupta unui spirit lucid cu proprii demoni dar și cu demonii creați de societate. Concluzia referitoare la soarta evreului este una tragică: dacă la 1300 aveam un antisemitism religios, în perioada interbelică antisemitismul este ridicat la rang de politică de stat, iar poate peste 100 de ani va fi vorba de un antisemitism economic, dar antisemitismul va exista întotdeauna. Identitatea pe care și-a căuta-o cu înfrigurare personajul fără nume este găsită în final, și este una marcată de o profundă toleranță și acceptare: este identitatea de *om*, om al acestei țări, un om de la Dunăre.

Ury Benador în *Ghetto veac XX* ne oferă o altă imagine a evreului: nu mai avem evreul intelectual, ci micul evreu al mahalalei. În accepțiunea lui Benadir, ghettoul, mahalaua, nu este doar un loc, ci și o stare de spirit. Ghettoul devine astfel locul fizic de manifestare al discriminării spirituale, și singurul loc sigur. Baruch Landau, personajul principal, devine purtătorul de cuvânt al mahalalei evreiești, un om care totuși va pierde totul, suferind drama omului mărunț, incapabil de a-și depăși condiția.

Următorul subcapitol ne vorbește despre pierderea identității în regimurile totalitare, oprindu-ne asupra a două cărți ale lui Norman Manea: *Anii de ucenicie ai lui August Proștu* și *Despre Clovni: Dictatorul și Artistul*. Secolul XX a fost secolul totalitarismelor, care au lasat în urmă un număr imens de victime umane, ucise, mutilate fizic și sufletește. Ambele regimuri totalitare au fost regimuri ale negării, punând statul înaintea individului și a vieții. Tindem să ne concentrăm mai mult asupra nazismului pentru că metodele lor de distrugere ale evreilor au fost nemaiîntâlnite. Dar comunismul a făcut la rândul lui un număr imens de victime, marginalizând orice om care a îndrăznit să gândească.

Norman Manea constituie o figură aparte în structura acestei teze. Deportat la o vârstă fragedă în Transnistria din cauza descendenței evreiești, repatriat în 1945, exclus de comuniști pentru că a îndrăznit să gândească, va alege exilul, pe care îl va percepe ca pe o nouă deportare spirituală. În persoana lui August avem artistul, dar întrebarea care apare este dacă August este într-adevăr un prost. August este fără îndoială un antierou, revolta lui împotriva unui sistem opresiv nu este una deschisă și

transparentă, ci dimpotrivă una interiorizată, dar cu atât mai lucidă. August devine acel „celălalt”, cel neînțeles, cel înlăturat și cel privit ca un paria. August este într-un fel evreul etern. El este singur, dar niciodată însingurat.

În *Despre Clovni: Dictatorul și Artistul* Manea pune sub lupă ultimii ani ai dictaturii ceaușiste. O face într-o tonalitate sarcastică dincolo de care răzbate revolta și mila pentru un popor umilit și adus la limita existenței. Și aici avem o antiteză: Dictator versus Artist, dar cine este Clovnul? Deși am tinde să spunem că Artistul este Clovnul, rolul lui fiind acela de a distra, de fapt Dictatorul este Clovnul, un paria, o umbră de om care conduce demențial o țară handicapată ruptă de realitate, incapabilă de a se revolta. Aici, Manea se concentrează mai puțin asupra individului, accentul căzând asupra absurdului lumii totalitare. Merită remarcat că la o analiză atentă a operei lui Manea, el nu separă complet cele două regimuri totalitare care i-au marcat viața.

În cazul scriitorilor evrei supraviețuitori ai lagărelor, memoria și sindromul de stres posttraumatic au jucat un rol esențial în creația literară. Este un domeniu puțin accesat, mai ales în critica românească, chiar și în critica anglo-saxonă studiile legate de această temă fiind de dată destul de recentă. Evreul care intra pe porțile Auschwitz-ului nu mai era medicul, croitorul, profesorul de odinioară, membru al unei comunități. Acești oameni se trezeau într-un alt univers, incapabil de a fi înțeles, fiind oameni fără identitate, munciți până la moarte, înfomețați, bătuți și umiliți. Memoria celor trăite și văzute nu a putut niciodată ștersă din mintea lor, acționând ca un prieten – amintindu-și cu nostalgie de vremurile demult apuse și de cei tragi care au pierit, dar și ca un dușman – fiind bântuiți de coșmar, suferind de insomnie și de vina supraviețuitorului. În acest capitol am analizat îndeaproape drama supraviețuitorului, resimțită ca dublă traumă: personală și colectivă. Urmărind romanul *Noaptea* a lui Elie Wiesel, cartea de memorii a lui Miklos Nyiszli sau volumul lui Normanea Manea, *Primele porți*, ni se relevă un univers încărcat de traume și trăiri intense în care memoria joacă un rol esențial. Rupt între dorința de a uita și necesitatea de a-și aminti, protagonistul trăiește într-o angoasă teribilă în care memoria este când prieten când dușman.

Memoria joacă un rol esențial, alături de responsabilitate și mărturisire. Incapabil să uite ororile pe care le-a trăit, Wiesel devine un mesager al celor mulți și chinuți, ai celor reduși la un număr, fără identitate și fără morminte, limbajul fiind vehiculul perfect de a reda tragedia unui popor. Fără a fi un scriitor moralizator, Wiesel își asumă datoria de a transmite mai departe pagina neagră a isotriei umane, de a deveni vocea celor mulți și muți, de a sensibiliza oamenii pentru ca asemenea orori să nu se mai întâmpale. Scrisul și mesajul lui Wiesel este unul profund umanist. Deși nimic nu va mai fi la fel, omul are puterea de a se salva, de a regăsi speranța într-o lume demonizată de esența răului

După analiza sindromului de stres posttraumatic așa cum este definit în *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* am putut constata că acești prizonieri nu suferiseră doar un punct declanșator al acestui sindrom atât de complex și greu de diagnosticat, ci pe toate. Mulți se aflau la vârsta formării, ei începându-și viața de adult mult prea prematur, bătuiți de spectrul morții. Supraviețuitori, psihologi, filosofi, istorici au încercat să răspundă la câteva întrebări esențiale: *Dacă corpul se vindecă poate și mintea?*; *Cum se poate trăi după ce au experimentat?*; dar mai ales: *De ce eu am supraviețuit?* Astfel, eliberarea fizică nu a însemnat și eliberare mentală. Dincolo de lupta pentru a-și găsi locul în noua lume, după ce pierduseră totul, acești supraviețuitori au dus o luptă continuă cu limbajul, mulți plângându-se că limba a murit, fiind incapabilă să redea cele întâmplare. Traumele erau multiple și de nedescris. Încet, acești supraviețuitori și-au găsit eliberarea în scriitură, în a așterne pe pagină cele întâmplare ca mod de eliberare și de reconciliere chiar cu propriul sine.

Elie Wiesel în romanul *Noaptea* abordează temele principale ale literaturii Holocaustului: pierderea credinței, a încrederii în oameni, acei oameni indiferenți care au preferat să întoarcă capul, dezumanizarea și moartea tuturor celor dragi. Nu în ultimul rând trebuie remarcată reconstrucția identității: dacă la începutul poveștii lui avem un tânăr credincios, finalul este dramatic: la eliberarea de din lagăr din oglindă îl privește un străin. Noaptea devine o metaforă a întunericului absolut care a cuprins întreaga omenire.

Și în cazul lui memoria capătă un dublu rol: acela de a spune lumii ce s-a întâmplat și acela de a onora morții. Memoria nu poate ierta toate traumele și pierderile suferite, având rolul de a duce mai departe greu moștenire sufletească a supraviețuitorului. În *Noaptea* ni se relevă un univers brutal, un Infern dantesc coborât pe pământ, o lume transfigurată în care toate valorile devin egale cu zero iar omul – evreul este redus la un simplu număr.

Miklos Nyiszli în *Am fost doctor la Auschwitz* ne prezintă realitatea cea mai dură a lagărului: aceea de a fi lucrat în Sonderkomando. Este singura lucrare a medicului supraviețuitor, o lucrare memorialistică cu un limbaj rece, obiectiv. Și în cazul lui remarcăm pierderea identității pe peronul din lagăr: medicul respectat care își făcuse studiile în Germania devine un simplu număr. Paradoxul pe care el trebuie să îl rezolve este unul în care viața și moartea își pierd granițele: a jurat să salveze vieți, dar cum poți salva vieți într-un loc destinat exclusiv morții. Descrierile lui sunt detaliate pentru că își anunță scopul în mod repetitiv: acela de a face cunoscută crima. Memoria devine pentru el un vehicul de a-i cinsti pe cei morți și de a împiedica omenirea să uite.

Volumul de proze scurte al lui Norman Manea, *Primele porți*, este un volum diferit, deși vorbește despre aceeași tragedie. Nu acțiunea este importantă, ci senzația. Este volumul care redă cel

mai bine sindromul de stres posttraumatic, o simplă vizită la doctor ducând personajul înapoi în timp în lagărul din Transnistria unde orice simptom fizic al bolii însemna moarte sigură. Anii copilăriei lui Manea sunt marcați de tragediile din Transnistria, repatrierea din 1945 neputând face coșmarul să dispară. Spre deosebire de scriitorii anterior menționați, intenția lui Manea nu este de a moraliza, nici de a trage un semnal de alarmă sau de a depune mărturie. Scrierea despre acei ani înseamnă o eliberare, o prezentare a răului absolut de care nu există scăpare.

Ultimul subcapitol analizează eseul lui Mihail Sebastian *Cum am devenit huligan?* și romanul lui Norman Manea *Întoarcerea huliganului*. Huliganul în acest context nu reprezintă un distrugător, ci mai degrabă un inadaptat, el nu luptă împotriva ordinii sociale, ci caută să își găsească o identitate care să îl reprezinte ca un om total. Pentru Sebastian și Manea, huliganul este un singuratic, un om care construiește și reconstruiește permanent lumea sa. De fapt, în viziunea lor, evreul devine acest huligan, acest inadaptat și neînțeles. Sebastian își scrie eseul în care încearcă să răspundă tuturor atacurilor care au urmat publicării romanului *De două mii de ani*. Concluzia la care ajunge este una intelectuală: scrierea romanului i-a oferit o lecție prețioasă și l-a indecat de iluzii. În ciuda a tot ce i s-a întâmplat, Sebastian își păstrează o statură demnă și refuză să se predea. Recunoaște că nu poate, și până la urmă nici nu vrea să abdice de la a fi evreu pentru că întotdeauna trebuie să îți rămâi loial ție însuși. Evreul este acel *celălalt*, veșnic marginalizat și sacrificat, un om singuratic care trebuie să găsească în sine fărâma de lumină care să îl facă să meargă mai departe.

Întoarcerea huliganului analizează mai profund acest huligan, acest inadaptat, un inadaptat nu pentru că și-ar dori, ci pentru că nu este lăsat, rămânând un singuratic și un sceptic. Într-un joc trecut – prezent, un joc foarte atent dirijat, Manea va reitera aceeași paralelă între cele două lagăre: cel din Transnistria unde fusese deportat pentru vina de a fi evreu și lagărul comunist, care deși nu l-a deportat, i-a interzis să gândească, silindu-l în cele din urmă la o deportare forțată, și anume exilul.

Identitatea lui Norman Manea este formată de evenimentele isotrice care l-au marcat: deportarea de naziști pentru vina de a fi evreu, comunismul, exilul. Drama exilatului se naște din imposibilitatea de a aparține cu adevărat undeva. Astfel, scrisul devine o metodă de mărturisire, de recuperare a eului zdrobit de cele trei experiențe marcante ale vieții lui: experiența Holocaustului, suferințele aduse de un alt regim totalitarist – comunismul și exilul. Tragedia personală urcă din nou pe marea scenă a tragediei istoriei unui secol marcat de cele două regimuri totalitare: nazismul și comunismul. Destinul lui devine destinul a milioane de oameni, dar totodată prin scriitură el încearcă să dea sens dramei personale, mult prea des asimilate dramei colective. Dar, ca orice exilat,

Norman Manea nu va reuși să își găsească liniștea, exilul fiind doar o formă parțială de evadare din lagărul comunist al mistificării și minciunii. De aici și drama identitară: faptul că nu aparține nicăieri.

În cazul ambilor, avem doi huligani, doi neînțeleși, doi evrei care ne vorbesc despre importanța libertății, spirituale și fizice. Ei prezintă drama evreității, evreul fiind eternul proscris care devine huligan pentru că îndrăznește să gândească, să fie sincer cu sine și cu lumea, o lume care este dominată de minciună și falsitate. Identitatea acestor scriitori este modelată de tragedia personală pe care ei încearcă să o transpună în literatură. Dar, deși scrisul are forța de eliberare, aceasta este doar temporară. Ei sunt etern damnați la infernul cotidian într-o lume transfigurată de regimurile totalitare. De fapt, huliganul secolului XX este un suflet chinuit, chinuit de remușcări, de sindrom posttraumatic, de alienarea de societate prin descendența lui iudaică într-o lume care se vrea judenfrei, de alienarea de ceilalți evrei prin dorința de a corespunde și nu în ultimul rând de alienarea de țara cotropită de comunism.

Ultimul capitol, *Scriitoare românce de origine evreiască*, se apleacă asupra a două ipostaze a femeii evreice, deși în ambele ipostaze ea se află după sârma ghimpată. Într-o primă ipostază avem femeia din lagărul nazist, în cealaltă ipostază femeia din lagărul comunist.

Niciun alt război nu a însemnat o provocare mai mare în ceea ce privește genul decât a făcut-o Al Doilea Război Mondial, indiferent dacă vorbim de călăi, victime sau combatanți. Deși Holocaustul este tragedia evreilor, nu ajunge să îl privim exclusiv din perspectiva masculină, vocea femeilor trebuie să fie auzită. Holocaustul nu a însemnat doar distrugerea sistematică a vieții, dar a schimbat și rolul femeii evreice în societatea ei închisă, dar și în lumea lagărului. Genul și Holocaustul nu pot și nu trebuie să fie separate, cu atât mai mult cu cât genul era un factor esențial în ceea ce privește durata de viață, femeile fiind primele selectate pentru gazare. În viața femeilor evreice din anii huliganici au existat câteva momente de cotitură care le-au determinat identitatea pe termen lung: ghetoul – femeile putea procura mai ușor hrană, deportarea, pierderea celor dragi – în special a copiilor, pierderea identității, umilirea și agresiunea sexuală, iar pentru supraviețuitoare întoarcerea la viața de zi cu zi într-o lume goală și fără sens.

Ana Novac, născută Zimra Harsányi, este deportată din Dej și va trece prin lagărele de la Auschwitz și Plaszow. Jurnalul ei, *Frumoasele zile ale tinereții mele* – un titlu ironic dat fiind faptul că ea este deportată la 16 ani, este cunoscut ca fiind singurul jurnal scris integral în lagăr. Chiar din introducere, autoarea ne prezintă pierderea și transformarea constantă a identității, singurul lucru care rămâne neschimbat este acela de a fi evreică. Pe parcursul jurnalului aflăm și motivul pentru care scrie: acela de a scăpa din infern, chiar dacă este o clipă efemeră. Pentru ea, scrierea înseamnă recuperarea

calității de om cu atât mai mult cu cât ea nu este un om, ci un număr. Stilul este dur și lipsit de metafore. Singurul ei gând a fost de a rămâne în viață, o evreică în plus. După eliberare, îi ia câțiva ani ca să își dea seama că a devenit din nou prizonieră, de data acesta a lagărului comunist, pe care îl vede ca fiind mai distructiv atentând la mintea ei, de aceea ea va alege exilul.

Gisella Perl, un medic respectat din Sighet, își scrie memoriile experienței din lagărul de la Auschwitz în 1946. Pentru ea, ascrierea acestor memorii devine un mod de eliberare. Mărturia ei devine rechizitoriul unui procuror în care este atât cel care acuză cât și victima. Gisella Perl va suferi de aceeași dramă ca și doctorul Nyiszli, drama doctorului nevoit să ucidă. Prin vocea ei se fac auzite vocile atâtor mii de femei care nu au avut șansa de a-și spune povestea. Pentru ea, a face cunoscute poveștile acestor femei devine o datorie.

Pentru a putea vorbi despre viața, identitatea și creația Mariei Banuș și a Ninei Cassian, trebuie să înțelegem în primul rând epoca în care truit pentru a putea să le înțelegem alegerile, autrepoșurile, pentru a putea să le înțelegem ca femei, evreice și scriitoare. Pentru acest lucru am introdus un scurt capitol despre realismul socialist, un curent care le-a influențat pe ambele scriitoare luate în discuție. Atât fascismul cât și comunismul (cu cea mai cruntă reprezentare a sa – stalinismul) au folosit arta în scopuri personale. Dacă naziștii s-au folosit în special de imaginea vizuală, comuniștii s-au întors către literatură, o literatură pe care au văzut-o ca fiind esențială pentru crearea omului nou în acea lume nouă pe care și-au imaginat-o. Astfel, concretețea istorică trebuie legată cu sarcina transformării ideologice și educarea muncitorilor. Atât Nina Cassian cât și Maria Banuș vor fi reprezentante de seamă ale acestui nou curent, realizând doar mult mai târziu lipsa oricărei valori estetice cât și limitările rigide ale acestuia. De fapt viața acestor două scriitoare trebuie privită ca o viață care a pendulat permanent între antisemitismul pe care l-au întâmpinat, comunism – o doctrină în care au crezut cu tărie și exil – ca fiind ultima pagină a vieții lor.

Nina Cassian în jurnalul ei Memoria ca zestre ne prezintă o întreagă lume – lumea ei, ca femeie și scriitoare, lumea literară din care a făcut parte – cu intrigile și iubirile ei, dar și lumea noii societăți comuniste. Este un jurnal aparte, în care notațiile zilnice sunt ulterior adnotate de autoare, venind cu precizări sau lămuriri asupra celor descrise. Din acest jurnal ni se desprinde un tablou complex a ceea ce a fost Nina Cassian – femeia și poeta. Avem un permanent joc între trecut și prezent, în care în mod paradoxal evreitatea este puțin amintită, dar totuși nu neglijată. Nina Cassian s-a îndreptat cu convingere către comunism, crezând în idealurile acestei doctrine, creând poezie proletcultistă în care exultă realizările mărețe ale comunismului, ulterior reliazând că a trăit o iluzie, pentru ca în cele din urmă să aleagă exilul pe măsură ce este tot mai marginalizată ca poetă.

A doua parte a jurnalului Mariei Banuș este alocat perioadei comuniste. O evreică asimilată, ea resimte profund anii fasciști în care este marginalizată, ani care pentru ea constituie un mare șoc. Se apropie de comunism din convingere, crezând în acea egalitate propovăduită de această doctrină. Va fi una dintre reprezentantele de seamă ale proiectivismului, scriind poezii în care glorifică lupta socialistă, chiar mai mult decât atât participând activ la ședințe literare în care le cere scriitorilor o implicare totală în lupta de clasă. Este demnă de remarcat onestitatea ei ulterioară, odată ce realizează că a crezut într-o iluzie, că regimul pe care l-a sprijinit este unul opresiv în care personajele apar și dispar subit, un regim în care antisemitismul nu a dispărut, ci doar este mai bine ascuns. Maria Banuș a trăit în două dictaturi care au văzut-o ca pe o proscrisă, alegând în cele din urmă exilul. În final, a fost mai mult sau mai puțin o exilată de-a lungul întregii vieți.

În concluzie, nu putem nega că secolul XX a fost secolul extremelor: violență extremă, războaie extreme, doctrine extreme. Cu toate acestea, niciun grup nu a suferit atât de mult și nu a fost atât de sistematic distrus precum evreii, de aceea putem numi secolul XX ca fiind secolul evreilor. Considerați ca fiind totdeauna ceilalți, îngrădiți în ghetouri, supuși pogromurilor, văzuți ca trădătorii supremi, evreii au fost țintele principale ale politicilor antisemite naziste, dar antisemitismul nu a dispărut nici în timpul comunismului.

În acest context au fost discutate viețile, dar mai ales operele acestor scriitori, pentru că opera, viața și identitatea lor nu pot fi separate.

Teza ne-a purtat într-o lungă călătorie în care s-a oprit asupra unor teme precum identitatea, antisemitismul, regimurile totalitare și impactul lor asupra omului de rând, genul și supraviețuirea, îmbinând permanent domenii variate, precum istoria, literatura, filosofia, religia, sau psihologia. Dincolo de tabloul literar, teza ne oferă și tabloul unei Români marcate de circa 60 de ani huliganici. Spunând aproximativ aceeași poveste din perspective diferite, ajungem să înțelegem nu doar literatura creată de acești scriitori, dar și lumea în care au trăit. Mărturisirile lor transcend timpul și spațiul oferind o imagine complexă și completă a tragediei evreiești.

Fiecare dintre acești scriitori trebuie să învețe să se definească pe sine și să se raporteze la lumea nouă creată de cele două regimuri totalitare care au măturat secolul XX: nazismul și comunismul. Identitatea lor suferă modificări, fie prin încercarea de a înțelege re poziționarea lor în societatea interbelică prin prisma originii iudaice, fie prin modul în care învață să trăiască cu sindromul posttraumatic al supraviețuitorului și al exilatului. Drama supraviețuitorului derivă tocmai din această vină asumată de a fi supraviețuit: pe de o parte supraviețuirea se datorează șanseii, pe de altă parte apare întrebarea de ce eu?

Acești scriitori trăiesc permanen între mai multe lumi, care îi atrag și îi resping în același timp. Exilați fizic și social, ei sunt eternii huligani, inadaptații unor sisteme politice care le reduc existența la simpla apartenență la un grup rasial în care totuși nu re regăsesc. Luciditatea lor vine într-o totală contradicție cu lipsa de rațiune ale unor sisteme totalitare care îi definesc în mod arbitrat, care îi reduc la numere și statistici.

Fiecare spune o poveste, dar toate poveștile lor sunt despre durere, credință, suferință, construcția unei noi identități imperios necesare într-o lume în care moralul, binele, frumosul par să își fi pierdut valoarea. Tragismul individului se joacă pe scena tragică a istoriei, existența individuală fiind permanent raportată la existența colectivă.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

BIBLIOGRAFIA OPEREI

1. Améry, Jean, (1980), *At the Mind's Limit. Contemplations by a Survivor on Auschwitz and Its Realities*, Translated by Sidney Rosenfeld and Stella P. Rosenfeld, Indiana University Press. Bloomington.
2. Banuș, Maria, (2014), *Însemnările mele: 1927 – 1944*, Text stabilit, note și comentarii de Geo Șerban, Editura Cartea Românească, București.
3. Banuș, Maria, (2014), *Însemnările mele: 1945-1999*, Text stabilit, note și comentarii de Geo Șerban, Editura Cartea Românească, București.
4. Benador, Ury, (2022), *Ghetto Veac XX*, Ediție adaptată la limba română contemporană, Editura Publisol, Bucuresti.
5. Cassian, Nina, (2004), *Memoria ca zestre, cartea a II-a. 1954-1985*, Editura Institutului Cultural Român, București.
6. Cassian Nina, (2005), *Memoria ca zestre, cartea a III-a. 1954-1985, 2003-2004*, Editura Institutului Cultural Român, București.
7. Cassian, Nina, (2010), *Memoria ca zestre, Cartea I, 1948-1953, 1975-1979, 1987-2003*, Cărțile Tango, București.
8. Dorian, Emil, (1996), *Jurnal din vremuri de prigoană: 1937 – 1944*, Editura Hasefer, , București.
9. Heyman, Eva, (1991), *Am trăit atât de puțin – Micul meu jurnal*, Traducere de Oliver Lustig, Editura Alex, București.

10. Jaku, Eddie, (2022), *Cel mai fericit om de pe Pământ, Extraordinara viață a unui supraviețuitor de la Auschwitz*, Traducere din limba engleză de Irina Marina Borțoi, Ediția a II-a adăugită, Editura Trei, București.
11. Levi, Primo, (2018), *Mai este oare acesta un om?*, Traducere din limba italiană și postfață de Doina Condrea Derer, Editura Art, București.
12. Levi, Primo, (2019), *Cei aleși și cei damnați*, Traducere din limba italiană de Doina Condrea Derer, Editura Art, București.
13. Manea, Norman, (1975), *Primele porți*, Editura Albatros, Timișoara.
14. Manea, Norman, (2005), *Anii de ucenicie ai lui August Prostul*, Ediția a II-a revăzută, Editura Polirom, Iași.
15. Manea, Norman, (2008), *Sertarele exilului. Dialog cu Leon Volovici*, Editura Polirom, Iași.
16. Manea, Norman, (2011), *Întorcerea huliganului*, Editura Polirom, Iași.
17. Manea, Norman, (2012), *The Fifth Impossibility: Essays on Exile and Language*, Yale University Press, New Haven&London.
18. Manea Norman, (2013), *Despre Clovni. Dictatorul și Artistul*, Ediția a III-a, Editura Polirom, Iași.
19. Novac, Ana, (2004), *Frumoasele zile ale tinereții mele*, în românește de Anca-Domnica Ilea, Editura Dacia, Bucuresti.
20. Nyiszli, Miklós, (2012), *Auschwitz. A Doctor's Eyewitness Account*, Penguin Group, London, England.
21. Perl, Gisella, *I Was a Doctor in Auschwitz*, Manufactured in the United States of America, 1948.
22. Sebastian, Mihail, (2000), *Journal: 1935 – 1944*, Translated from the Romanian by Patrick Camiller, With Introduction and Notes by Radu Ioanid, Ivan R. Dee, Inc., Published in Association with The United States Holocaust Memorial Museum, Chicago.
23. Sebastian, Mihail, (2020), *De două mii de ani...*, *Cum am devenit huligan*, cu o *Prefață* de Nae Ionescu, Editura Litera, București.
24. Wiesel, Elie, (2008), *The Night Trilogy* consisting of a Memoir, translated by Marion Wiesel, and two novels. *Night. Dawn. Day*. Hill and Wang, a Division of Farrar, Straus and Giroux, New York.

BIBLIOGRAFIE CRITICĂ

1. Alexandrescu, Sorin, (2000), *Identitate în ruptură. Mentalități românești postbelice*, Traduceri de Mirela Adăscăliței, Sorin Alexandrescu și Șerban Angheliescu, Editura Univers, București.
2. Aleksievici, Svetlana, (2016), *Războiul nu are chip de femeie*, Traducere din limba rusă Ion Covaci, Ediție revizuită și note Justina Bandol, Editura Litera, București.
3. Arendt, Hannah, (1973), *The Origins of Totalitarianism*, A Harvest Book, Harcourt Brace & Company.
4. Barbu, Eugen, (1975), *O istorie polemică și antologică a literaturii române de la origini până în prezent*, Editura Eminescu, București.
5. Bărbulescu, Anca, (2022), *Prefață la Am fost doctoriță la Auschwitz* de Gisella Perl, Traducere din limba engleză de Raluca Cimpoiășu, Editura Omnium, București.
6. Besançon, Alain, (2015), *Nenorocirea secolului, Despre comunism, nazism și unicitatea „Soah”-ului*, Traducere din franceză de Mona Antohi, Editura Humanitas, București.
7. Boia, Lucian, (2015), *Cum s-a românizat România*, Humanitas, București.
8. Boia, Lucian, (2016) a, *Strania istorie a comunismului românesc (Și nefericitele ei consecințe)*, Editura Humanitas, București.
9. Boia, Lucian, (2016) b, *Capcanele istoriei. Elita intelectuală românească între 1930 și 1950*, Ediția a IV-a, Editura Humanitas, București.
10. Călinescu, George, (2001), *Istoria literaturii române. Compendiu*. Editura Litera Internațional, București – Chișinău.
11. Coloșenco, Mircea ed, (2006), *Conferința (secretă) a Uniunii Scriitorilor din iulie 1955*, Cuvânt înainte de Pavel Țugui, Editura Vremea, Bucutrești.
12. Comarnescu, Petru, (1981), ‘Ironicul destin al lui Mihail Sebastian’ în Anatol Ghermanschi, (ed), *Mihail Sebastian. Antologie, prefață, tabel cronologic și bibliografie*, Editura Eminescu, București.
13. Corobca, Liliana, Negrescu-Suțu, Radu, (2019), *Iluzia cristalizării. Comunism, exil, destine*, Ed Corint, București
14. Djagalov, Rossen, (2018), *Literary Monopolists and the Forging of the Post – World War II People’s Republic of Letters* în Evgeny Dobrenko, Natalia Jonsson-Skradol ‘Socialist Realism in Central and Eastern European Countries, Institutions, Dynamics, Discourse’, Anthem Press, Wimbledon Publishing Company.

15. Dobrenko, Evgeny, (2018), *Once Dr Faul Has Left: The Agony of Socialist Realism in Poland, 1955-56* in Evgeny Dobrenko, Natalia Jonsson-Skradol 'Socialist Realism in Central and Eastern European Countries, Institutions, Dynamics, Discourse', Anthem Press, Wimbledon Publishing company.
16. Felea, Victor, (1984), *Aspecte ale poeziei de azi*, vol III, Editura Dacia, Cluj-Napoca.
17. Florian, Alexandru, Bărbulescu, Ana, (2022), *Elita culturală și discursul antisemit interbelic*, Prefață de Armin Heinen, Editura Institutului Național pentru Studierea Holocaustului din România „Elie Wiesel”, Polirom, Iași
18. Frankl, Viktor E., (2008). *Man's Search For Meaning. The Classic Tribute to Hope From The Holocaust*, Part one translated by Ilse lasch, Preface by Harold, S. Kushner, Printed by Rider, an imprint of Ebury Publishing, A Random House Group Publishing.
19. Frunză, Sandu, (2010), *Dumnezeu și Holocaustul la Elie Wiesel. O etică a responsabilității*, Editura Aura Christi&Andrei Polog,
20. Furet, François, Nolte, Ernst, (2007), *Fascism și comunism*, Traducere din limba franceză de Matei Martin, Prefață de Mircea Martin, Grupul Editorial Art.
21. Gobineau, de Arthur, (2020). *The Inequality of Human Races*, Translated by Adrian Collins, M.A., Introduction by Dr. Oscar Levy, Editor of authorised English version of Nietzsche's works, William Heineman, London.
22. Götz, Aly, (2015). *Why the Germans? Why the Jews?: Envy, Race Hatred, and the Prehistory of the Holocaust*, Translated by Jefferson Chase, Picador, Metropolitan Books, Henry Holt Company.
23. Götz, Aly, (2021). *Europe Against the Jews: 1880 – 1945*, Translated by Jefferson Chase, Picador, Metropolitan Books, Henry Holt and Company.
24. Grăsoiu, Dorina, (1986), *Mihail Sebastian sau ironia unui destin*, Editura Minerva, București.
25. Hassan, Judith, (2003), *A House Next Door to Trauma. Learning from Holocaust Survivors How to Respond to Atrocity*, Jessica Kingsley Publishers, London.
26. Herman, Judith Lewis, (1992), *Trauma and Recovery: From Domestic Abuse to Political Terror*, Pandora, London.
27. Hilberg, Raul, (2019), *The Destruction of the European Jews*, Martino Fine Books, Eastford, USA
28. Holban, Ioan, (1987), *Profiluri epice contemporane*, Editura Cartea Românească,

29. Iancu, Carol, (2000), *Evreii din România: de la emancipare la marginalizare: 1919 – 1938*, Editura Hasefer, București.
30. Ioanid, Radu, (2000), *The Holocaust in Romania. The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940 – 1944*, with a Foreword by Elie Wiesel and a Preface by Paula A. Shapiro, Ivan R. Dee Publisher, Chicago.
31. Ioanid, Radu, (2021), *The Ransom of the Jews, The Story of the Extraordinary Secret Bargain Between Romania and Israel*, Second edition, Foreword by Elie Wiesel, Translated by Cristina Matei, The Rowman & Littlefield Publishing Group, Inc.. Lanham, Maryland.
32. Ionescu, Nae, (2020), *Prefață la Mihail Sebastian De două mii de ani..., Cum am devenit huligan*, Ed. Litera, București.
33. Iosifescu, Silvian (ed), (1972), *Prefața la Literatura mărturisirilor. De la Cellini la Malraux*, Editura Minerva, București.
34. Iovănel, Mihai, (2012), *Evreul improbabil. Mihail Sebastian: o monografie ideologică*, Editura Cartea Românească, București.
35. Jacobs, Janet, (2010), *Memorializing the Holocaust. Gender, Genocide and Collective Memory*, Published by I. B. Tauris & Co. Ltd, London.
36. Kaplan, Marion A., (1998), *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany*, Oxford University Press.
37. Kolakowski, Leszek, (1990), *Modernity on Endless Trail*, University of Chicago Press, Chicago.
38. Laszlo, Alexandru, (2019), *Cum se inventează un huligan? Mihail Sebastian, ziarist la Cuvântul*, Editura Cartier, Chișinău.
39. Leys, Ruth, (2007), *From Guilt to Shame. Auschwitz and After*, Princeton University Press, New Jersey.
40. Liiceanu, Gabriel, (2007), *Declarație de iubire*, Editura Humanitas, București.
41. Lowe, Keith, (2020), *Frica și libertatea. Cum ne-a schimbat viețile al Doilea Război Mondial*, Traducere de Cornelia Marinescu, Editura Polirom, Iasi.
42. Lustig, Oliver, (1991), *Prefață la Eva Heyman Am trait atât de puțin – Micul meu Jurnal -*, Traducere de Oliver Lustig, Editura Alex, București
43. Manea, Norman, Stein, Hannes, (2011), *Cuvinte din exil*, Traducere de Orlandon Balaș, Editura Polirom.

44. Mann, Kimberly, (2011), *Women and the Holocaust: Courage and Compassion*. Study Guide, United Nations.
45. Martin, Aurel, (1971), *Poeți contemporani*, Volumul II, Editura Eminescu, București.
46. Micu Dumitru, (1956), *Poezia Mariei Banuș*, Editura de stat pentru literatură și artă, București.
47. Mirodan, Al. (1986), *Dicționar neconvențional al scriitorilor evrei de limba română*, Vol I A-C, Editura Minimum, Tel Aviv.
48. Morar, Ovidiu, (2006), *Scriitori evrei din România*, Editura Ideea Europeană, București.
49. Niculescu, Tatiana, (2020), *Seducătorul domn Nae. Viața lui Nae Ionescu*, Editura Humanitas, București.
50. Niculescu, Tatiana, (2022), *Singur. Viața lui Mihail Sebastian*, Editura Humanitas, București.
51. Nițescu, M., (1995), *Sub zodia proletcultismului. O carte cu domiciliu forțat (1979 – 1995)*. *Dialectica puterii. Eseu politologic*, Ediție îngrijită de M. Ciurdariu, Ed Humanitas, București.
52. Oișteanu, Andrei, (2009), *Inventing the Jew. Antisemitic Stereotypes in Romanian and Other Central-East European Cultures*, Foreword by Moshe Idel, Translated from Romanian by Mirela Adăscăliței, University of Nebraska Press, Lincoln and London.
53. Oncescu, Catinca, (2021), *Nationalism and Anti-Semitism in Modern Romanian Culture* in Iulian Boldea, Cornel Sigmirean, Dumitru – Mircea Buda (ed), *Reading Multiculturalism. Human and Social Perspectives. Literature*, Arhipelag XXI Press, Targu Mures. ,
54. Oncescu, Catinca, (2022), *Double Identity or Non-Identity: Mihail Sebastian: For 2000 Years* in Iulian Boldea (ed), *Culture in Globalization: Identities and Nations Connected. Literature*, Arhipelag XXI Pres, Targu Mures.
55. Ornea, Z., (1995), *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*, Editura Fundației culturale române, București.
56. Ornea, Z., (1996), *Prefață la Jurnal din vremuri de prigoană*, Ediție de Margueritte Dorian, cu o Prefață de Z. Ornea, Editura Hasefer, București.
57. Pecican, Ovidiu, (2022), *Prefața la Ury Benador, Ghetto Veac XX*, Ediție adaptată la limba română contemporană, Editura Publisol, București.
58. Petrescu, Radu, Sîrbu, Ion D., N Steinhardt, (1996), *Literatura memorialistică, antologie, Prefață, Dosare critice, comentarii, note și bibliografie adnotată*, de Ioana Manolescu, Asistent la Universitatea din București, Editura Humanitas, București
59. Petreu, Marta, (2009), *Diavolul și ucenicul său: Nae Ionescu – Mihail Sebastian*, Editura Polirom, Iași.

60. Petreu, Marta, (2016), *Generația 27 între Holocaust și Gulag. Mircea Eliade și Klaus Mann despre generația tânără*, Editura Polirom, Iași.
61. Petrov, Petre M., (2015), *Automatic for the Masses. The Death of the Author and the Birth of Socialist Realism*, University of Toronto Press.
62. Poliakov Léon, (1974), *The Aryan Myth. A History of Racist and Nationalist Ideas in Europe*, Translated by Edmund Howard, Published by Sussex University Press in association with Heinemann Educational Books, London.
63. Poliakov, Léon, (1994), *Histoire de l'Antisemitism 1945-1993*, Edition du Seuil, 1994.
64. Raetchi, Ovidiu, (2022). *Istoria Holocaustului. Desființarea omului: de la ascensiunea lui Hitler până la execuția lui Eichman*, Editura Litera, București.
65. Reading, Anna, (2002), *The Social Inheritance of the Holocaust. Gender, Culture and Memory*, Palgrave Macmillan, Hampshire.
66. Simuț, Ion, (2004), *Reabilitarea ficțiunii*, Editura Institutului Cultural Român, București.
67. Singh, Sukhbir, (2010), *The Parable of Survival in Elie Wiesel's Night*, in Harold Bloom, (ed), *Elie Wiesel's Night*, Edited and with an introduction by Harold Bloom, Sterling Professor of the Humanities, Yale University, Infobase Publishing, New York.
68. Snyder, Tymothy, (2012), *Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin*, Basic Books, New York.
69. Snyder, Timothy, (2018), *Pământul Negru. Holocaustul ca istorie și avertisment*, Traducere din engleză de Adina Avramescu, Editura Humanitas, București.
70. Solonari, Vladimir, (2015), *Purificarea națiunii. Dislocări forțate de populație și epurări etnice în România lui Ion Antonescu, 1940 – 1944*, Editura Polirom, Iași.
71. Stan, Aurica, (2009), *Exilul ca trauma / Trauma ca exil în opera lui Norman Manea*, Editura Lumen, Iași.
72. Șerban, Geo, (2014) *Prefață la Maria Banuș: Însemnările mele:1927 – 1944*, Ed. Cartea Românească, București
73. Tec, Nechama, (2003), *Resilience and Courage: Women, Men and the Holocaust*, Yale University Press.
74. Turcuș, Claudiu, (2012), *Estetica lui Norman Manea*, Editura Cartea Românească, București.
75. Vanderwerken, David L., *Wiesel's Night as Anti-Bildungsroman*, in Harold Bloom, (ed), *Elie Wiesel's Night*, Edited and with an introduction by Harold Bloom, Sterling Professor of the Humanities, Yale University, Infobase Publishing, New York.

76. Vinciguerra, Thomas J., (ed), (2001), *Conversations with Elie Wiesel. Elie Wiesel and Richard D. Heffner*, Schocken Books, New York.
77. Volovici, Leon, (1991), *Nationalism and Antisemitism. The Case of Romanian Intellectuals in the 1930s*, Translated from the Romanian by Charles. Kormos, Published by Pergamon Press, Oxford, New York, Seoul, Tokyo.
78. Volovici, Leon, (1995), *Ideologia naționalistă și „problema evreiască” în România anilor ‘30*, Editura Humanitas, București.
79. Waxman, Zoe, (2017), *Women in the Holocaust. A Feminist History*, Oxford University Press,
80. Elie Wiesel, Președintele Comisiei, Editori Tuvia Friling, Radu Ioanid, Mihail E Ionescu, *Comisia Internațională pentru studierea Holocaustului în România: Raport final*, Ed Polirom, Iași, 2004
81. Zelea Codreanu, Corneliu, (1940), *Cărticica șefului de cuib*, Tipografia ”C. S. m C.”, București.

ARTICOLE

1. Boldea, Iulian, (2011), *Elie Wiesel și etica responsabilității*, Revista ‘Apostrof’, nr 5
2. Boldea, Iulian, (2014), *Argument to Dosar Norman Manea*, in Alpha. No 1-2-3
3. Boldea, Iulian, (2014), *Recursul la memorie*, in Alpha. No 1-2-3
4. Braga, Corin, (2008), *Traumă și istorie*, in Steaua, Year LIX, no 7 (717), July.
5. Codreanu, Florina, (2014), *Artistul printre clovni* in Alpha. No 1-2-3.
6. Cesereanu, Ruxandra, (2006), *Clovni totalitari ai secolului XX*, Apostrof, Year XVII, no7 (194).
7. Cesereanu, Ruxandra, (2014), *Noul ”huligan” – o istorie a unui intelectual român în secolul XX* – in Alpha. No 1-2-3
8. Chalmers, Beverly, (2015), *Jewish women’s sexual behaviour and sexualized abuse during the Nazi era*, The Canadian Journal of Human Sexuality, 24(2), pp. 184-196
9. Cordoș, Sanda, (2006), *De la August Prostul la huligan*, in Apostrof, Year XVII, no 7 (194)
10. Cubleşan, Constantin, (2014), *Recitind ’Întoarcerea huliganului’*, in Alpha. No 1-2-3
11. Furtună, Angela, (2014), *Calea*, in Alpha. No 1-2-3
12. Fircă, Ștefan, *Imaginea/imaginile lui Mihail Sebastian azi. Image(s) of Mihail Sebastian Today*, in ‘Philologica Jassvensia’, Year XI, no 2 (24), 2016
13. Manolescu, Nicolae, (1980), *Jurnal de scriitor*, România literară, no 3, 17 January

14. Oncescu, Catinca, (2022), *Memory Does Not Forgive: Night*, Journal of Romanian Literary Studies, Issue no 28/2022
15. Oncescu, Catinca (2023), *Behind the Wires: Gisella Perl's Story*, Journal of Romanian Literary Studies, Issue no 35/2023
16. Piasecki Jenny, (2001), *The Experience of Jewish Women in the Holocaust*, IUSB Undergraduate Research Journal, Volume IV
17. Pop, Doru, (2012), *Elogiul huliganului*, in Apostrof, Year XXIII, no 6 (265)
18. Vasvári, Louise O., (2008), *Translated Trauma, Translated Lives: Hungarian Women Holocaust Survivors in Emigration*, Verbum Analecta Neolatina X/1.

BLOGURI ȘI SITURI WEB

1. <https://www.charliechaplin.com/en/articles/29-the-final-speech-from-the-great-dictator-> (accesat la 21.07.2022)
2. Axinte, Șerban, *Emil Dorian și documentele „gândirii captive”*, AXINTE 2019.pdf (philippide.ro) (accesat 17.09.2022)
3. Baricz, Carla, (2014), *Exile, Hooliganism, and Norman Manea's 'The Hooligan's Return'*, <https://lareviewofbooks.org/article/exile-hooliganism-norman-maneas-hooligans-return/>(accesat la 24.05 2023)
4. Cernat, Paul, (2005), *Despre Clovni și totalitarisme*, online edition, no 297, 1 December, <https://www.observatorcultural.ro/articol/despre-clovni-si-totalitarisme-2/> (accesat la 5.10.2023)
5. Cornea, Paul, (2007), *Mihail Sebastian și problema identitară în De două mii de ani*, <https://www.observatorcultural.ro/articol/mihail-sebastian-si-problema-identitara-in-de-doua-mii-de-ani-2/> (accesat la 15.04.2023)
6. Gross, Rachel E., *The Auschwitz doctor who couldn't 'do no harm'* <https://www.bbc.com/future/article/20200526-dr-gisella-perl-the-auschwitz-doctor-who-saved-lives> (accesat la 22.08.2023)
7. Iancu, Petre M., (2022), *Mihail Sebastian, trădări și accidente*, <https://dilemaveche.ro/amp/sectiune/la-fata-timpului/mihail-sebastian-tradari-si-accidentari-637165.html> (accesat la 20.11.2023)
8. Kan, Elianna, *In Conversation: On Writing, the Illness and the Therapy, An Interview with*

- Norman Manea, <https://theamericanreader.com/on-writing-the-illness-and-the-therapy-an-interview-with-norman-manea/> (accesat la 22.12.2023)
9. Pavel, Laura, *Cazul „Ninicuța” – estetica realismului socialist și politica „amorului”*, <https://revistavatra.org/2015/09/11/realismul-socialist-o-tema-de-predilectie-a-criticiei-literare-contemporane-4/> (accesat la 11.11.2023)
10. Radu, Tania, *Comunismul – cal de placere*, <https://revista22.ro/cultura/comunismul-cal-de-placere> (accesat la 22.10.2022)
11. Teușan, Călin, *Dispre o cultură a barzilor. Marginalii la romanstimul etern al poeziei românești. Realism sociast de „colecție”*, <https://revistavatra.org/2015/09/11/realismul-socialist-o-tema-de-predilectie-a-criticiei-literare-contemporane-4/> (accesat la 15.09.2023)
12. Tismăneanu, Vladimir, *Fragilă, casabilă și plină de har: Nina Cassian*, <https://www.revista-apostrof.ro/arhiva/an2014/n5/a15/> (accesat la 10.10.2023)

ENCICLOPEDII

1. Charny, Israel W., (editor in chief), (1999), *Encyclopedia of Genocide*, Vol I, Forewords by Archbishop Desmond M. Tutu and Simon Wiesenthal, ABC-CLIO, Inc., Santa Barbara, California

CAPITOLE

1. American Psychiatric Association, *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, Fifth Edition. DSM 5tm, (2013), Section 2: Trauma – and Stressor – Related Disorders, Posttraumatic Stress Disorder, p 265 – 290, American Psychiatric Publishing, Arlington.